

imitation of ideology, culture and myths of society, a sense of fashion) motives of creativity in human activity.

Described approaches to understanding the concept of creativity various scientists, in particular, subjective, characterizes the ability of the subject to identify new ways to solve the problem and the objective, which considers creativity as the result of work and efforts of the person.

The personal qualities of the creative subject, which make up the creative potential of the individual, namely worldview qualities, value qualities, intellectual qualities, volitional and personal qualities, are structured. Since creativity can be manifested in activities at certain levels, we have described personal, procedural, productive, interactive levels. Characterized by the components of the creative potential structure, as well as the creative style of activity, which is characterized by a number of features, such as the ability to see problems as a core sign of creativity, originality of thinking, ease of association, flexibility of thinking, ease of generation of ideas, critical thinking.

Key words: *creative thinking, creativity, creativity parameters, creative personality.*

Стаття надійшла 31 травня 2018 р.

УДК 159.923

Л. Й. Гуменюк

АВТОРИТАРНА І ТОТАЛІТАРНА ОСОБИСТІТЬ (ПСИХОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ)

Наведено результати досліджень авторитарності особистості, здійснені в рамках зарубіжної та вітчизняної психології. Проаналізовано основні концепти тоталітарної та авторитарної особистості. Аргументовано ідею про те, що тоталітарні суспільства продукують особливий тип особистості, який згодом сприяє відтворенню тоталітарного типу суспільного устрою. Узагальнено дані про тестовий матеріал для проведення емпіричних досліджень із визначення рівня авторитарності особистості. Виокремлено основні чинники, які впливають на рівень авторитарності.

Ключові слова: *авторитарність, авторитарна особистість, тоталітарна особистість, конформізм, підлеглість.*

Постановка проблеми. Проблема авторитарної і тоталітарної особистості активно обговорювалася в середині та другій половині ХХ століття в зв'язку зі спробою осмислити причини приходу до влади тоталітарного нацистського режиму в Німеччині. Незважаючи на те що феномени авторитаризму і тоталітаризму були доволі детально досліджені, задана тема не втратила своєї актуальності, оскільки

початок ХХІ століття ознаменувався новим витком протистояння ліберальної та антидемократичної ідеологій.

Стан дослідження. Проблему впливу на особистість тоталітарних режимів, груп і спільнот досліджують і українські, і зарубіжні психологи, з-поміж яких К. Агеєнкова, Є. Волков, Н. Гуз, О. Лавренко, Дж. Лаліч, М. Лангоуні, О. Ліщинська, Р. Ліфтон, В. Москаленко, М. Орел, М. Петрина, П. Петрюк, Д. Росс, С. Хассен та інші. Однак феномен авторитарної й тоталітарної особистості наразі розкритий недостатньо.

Мета статті – проаналізувати основні концепти тоталітарної та авторитарної особистості, виокремити головні чинники, які впливають на рівень авторитарності.

Виклад основних положень. Тоталітарна система організації соціальних груп мімікрує і проявляється у вигляді деструктивних тоталітарних культів, фундаменталістських релігійно-політичних рухів і навіть у вигляді певних корпоративних норм поведінки на комерційних підприємствах. До прикладу, можна навести і явища, які безпосередньо торкаються приватного життя людей, до яких передовсім належать ювенальна юстиція та інші надрегламентовані і надконтрольовані форми організації суспільного життя, що пропонуються як начебто досить комфортні для значної кількості людей. Постає питання: чому жорстко регламентована несвобода виявляється доволі привабливою або, принаймні, цілком терпимою: внаслідок характеру буття суспільства, криється у самій людині, чи в їх взаємодії?

Вочевидь, що характер суспільного буття конкретного суспільства пропонує щонайкращий для людини спосіб індивідуального буття. Як тимчасова суть (*essentia*), він може відобразитись у психологічних поняттях, скажімо, як певний тип характеру. Вперше ідея про те, що авторитарне правління людину спонукають підтримувати певні риси характеру, закладені в процесі виховання, виникла наприкінці 20-х – на початку 30-х років минулого століття. Перше масове опитування, присвячене цій проблемі, було проведено в Німеччині у 1929–1931 роках, опісля німецький психоаналітик Вільгельм Райх представив уже цілісно розроблену теорію у книзі «Психологія мас і фашизм» [1]. На основі проведеного дослідження він виокремив тип характеру людей, що підтримують авторитарні відносини в суспільстві, назвавши його механістично-містичним. Саме механістично-містичний характер людини породжує фашистські партії, а не навпаки, – вказував Райх. Фашизм, з його точки зору, – це не політична партія, а особлива концепція життя, ставлення до людини, любові і праці. Фашистська ментальність, за Райхом, – це ментальність поневоленої «маленької

людини», яка прагне до влади і протестів. Що безпораднішим є «масовий індивід», то глибша дитяча потреба в захисті відображається в образі фюрера, у почутті єдності з ним. Ця схильність до ідентифікації становить психологічну основу національного нарцисизму, тобто упевненості окремої людини в собі, яка асоціюється з «величчю нації». Індивід відчуває себе у фюрері, в авторитарній державі, ідентифікуючи себе з захисником «національної спадщини» і «нації».

Райх підкреслював, що кожна форма авторитарно-тоталітарного правління спирається на ірраціоналізм. Вихована і пов'язана авторитетом людина не довіряє собі, тому відмовляється брати на себе відповідальність за свої вчинки й рішення і вимагає, аби нею керували. Тривога, несамостійність і звичка до підпорядкування – основні риси тоталітарної особистості.

Після Райха теорію авторитарної особистості 1941 року у праці «Втеча від свободи» виклав Еріх Фромм [2]. Автор проаналізував прагнення індивідів відмовитися від незалежності своєї особистості і поєднати своє «я» з кимось або з чимось, щоби знайти духовну силу. Він описував їх як людей зі садомазохістським, бюрократичним, авторитарним характером. Ознаками авторитарного характеру Е. Фромм вважав акцентоване ставлення до влади і сили; побудову біполярної системи взаємовідносин зі світом (поділ на сильних і слабких, які мають владу і не мають її); авторитарне мислення, якому властиве переконання, що життя визначається силами, які лежать поза людиною, поза її інтересами і бажаннями (наприклад, законами природи).

Авторитарна особистість прагне позбутися відчуття власної нікчемності шляхом симбіозу зі зовнішнім об'єктом, який досягається за допомогою відносин панування і (або) підпорядкування. Прагнення до симбіозу посилюється, коли така особистість переживає фрустрацію, відчуває самотність і безсилля. В оману щодо авторитарної особистості може ввести те, що вона здатна проявляти схильність до бунту. Однак її бунт завжди спрямований проти влади, яку вона сприймає як слабку, і поєднується з бажанням підкоритися владі «сильній». Поряд з авторитарним характером Фромм виділяв також властивості психіки, які сприяють посиленню авторитарності, оскільки сприяють готовності підкоритися владі, – це деструктивність, яка виявляється в тривозі, скутості і відчутті безсилля, що автоматизує конформізм.

Е. Фромм вважав, що соціальну базу тоталітаризму формують два типи людей. Для тих і для інших характерні відчуття безсилля, самотності, тривоги і невпевненості. Але справляються з ними вони різними способами. Індивіди першого типу (люди з садомазохістським, авторитарним характером, яких збуджують прояви сили) отри-

мують задоволення від підпорядкування зовнішній силі і від заподіяння болю іншим. Розчиняючись у «вищій силі», вони позбуваються відчуття власної безпорадності. Індивіди другого типу – це конформісти, готові прийняти будь-яку нав'язувану їм точку зору і не здатні відрізнити свої думки і бажання від чужих. Витоки конформізму Фромм убачав у характері сімейного виховання і особливостях культури пост-індустріального суспільства споживання. З його погляду, індустріальне суспільство ХХ століття формувало тип людини-робота. Окрім того, уже з початку дошкільного віку відбувалося пригнічення справжньої індивідуальності, коли дітей навчали придушувати своє усвідомлення ворожості чи нещирості інших людей, і поступово справжні почуття дитини заміщувались псевдопочуттями.

Фромм писав про те, що внесок у створення такого байдужого типу людини зробили, зокрема, психіатрія і психотерапія: «Старанням багатьох психіатрів, у тому числі психоаналітиків, створений образ «нормальної» людини, яка ніколи не буває надто сумною, надто сердитою або надто схвильованою. Риси характеру або типи особистості, що не підходять під цей стандарт, вони несхвально позначають як «інфантильні» або «невротичні» [2, с. 235].

На думку Фромма, система освіти з найперших кроків навчання відбиває бажання дітей самостійно мислити, їх програмують готовими шаблонами. Людина суспільства споживання не є оригінальною не тільки в своїх думках, а й в бажаннях, оскільки повинна хотіти відповідно до загальноприйнятих шаблонів, тому надзвичайно боїться ризику і відповідальності задати собі свої власні життєві цілі. Він вказував, що за певних умов конформістський індивід суспільства споживання може з легкістю сприйняти авторитарні моделі мислення і поведінки: «Відчай людей-роботів – живильне середовище для політичних цілей фашизму» [2, с. 244].

Відштовхуючись від ідей, висунутих Фроммом, Теодор Адорно запропонував свою концепцію авторитарної особистості. У науковій розвідці «Дослідження авторитарної особистості» він розвинув концепцію синдрому авторитарного типу особистості. Згідно з нею, людина, яка має упередження до будь-якої меншості в суспільстві, схильна до інших упереджень, забобонів, проявів інтолерантності до іноземців загалом. Така особистість виявлятиме нетерпиме (інтолерантне) ставлення до «чужих» – не членів своєї групи [3].

Авторитарна особистість, за Адорно, – це сукупність якостей, що виникають в індивіда в процесі його первинної соціалізації, формуючи єдиний синдром. Для виховання такого типу особистості характерні присутність авторитарного батька та емоційно дистанційованої

матері. Синдром охоплює конвенціоналізм, авторитарне підпорядкування, авторитарну агресію, антиінтрацепцію (нездатність до чуттєвого сприйняття світу), забобони і стереотипи, владність і «твердість», руйнівність і цинізм, заклопотаність сексом (моралізаторство, негативне ставлення до сексуальних меншин).

Грунтуючись на концепції Адорно, Боб Альтемеєр [4] звужив опис авторитарної особистості до трьох головних характеристик: беззастережного підпорядкування владі та авторитетам, агресії стосовно груп, несхвалення і неприйняття яких сприймається як підтримуване владою, і конвенціоналізму (прихильності до соціальних норм, санкціонованих владою).

Аналізуючи властивості авторитарної особистості, окремі дослідники вказували на ригідність мислення. Зокрема, М. Рокіч вважав, що центральним конструктом авторитарної особистості є догматизм, або закритість мислення [5]. Така особистість, наголошував він, формує жорстку структуру нетерпимості і вибіркової терпимості до інших. Дж. Дакка описав авторитаризм як аспект ідентифікації індивіда зі соціальною групою. Люди з сильною груповою ідентифікацією розвивають авторитарні переконання тоді, коли цій групі хтось або щось загрожує. Експеримент, проведений Дж. Даккітом і К. Фішером [6], продемонстрував, що люди схильні надавати перевагу авторитарній формі управління, якщо вважають, що їх група знаходиться в небезпеці. Даккіт розробив опитувальник «Віра в небезпечний світ», який виявляє стабільні соціальні переконання особистості, пов'язані з її авторитарними уподобаннями.

З ґрунтового вивчення та власне критики роботи «Авторитарна особистість» Т. Адорно починає досліджувати задану проблематику австралійський учений Джон Рей. Саме він значну увагу у передбаченні авторитарної поведінки приділяє потенціалу Ф-шкали. Знайшовши слабкі сторони методики Т. Адорно, Д. Рей конструює власну методику – «Д-шкалу» [7], однак вона не змогла конкурувати з можливостями Ф-шкали.

Критикуючи Ф-шкалу за надмірну комплексність вимірюваного об'єкта, американська дослідниця Ненсі Кокрен також розробляє власну шкалу, що вимірює схильність до ієрархічного контролю, який, на її думку, є простішим об'єктом дослідження, що входить до структури авторитарної особистості [8, с. 705]. За визначенням Кокрен, джерелом ієрархічного контролю є «панівна сила, авторитет, досвід, знання та традиції» [8, с. 696].

В наш час одним із найвпливовіших дослідників авторитарності є Детлеф Естерайх, який розглядає безпеку як основну потребу особи-

стості. На його думку, авторитарні диспозиції виникають внаслідок того, що деякі люди не змогли розвинути особисту автономію. З його погляду, авторитарна реакція в загрозливих ситуаціях адекватна і природна на ранніх стадіях психічного розвитку індивіда, коли вона захищає від загроз, з якими дитина не в змозі впоратися самостійно. Якщо індивід у процесі свого розвитку не здолав авторитарну реакцію на погрози, то пошук безпеки перетворюється в стійку авторитарну тенденцію [9, с. 279].

Таким чином, для емпіричного вимірювання рівня авторитарності особистості дослідниками частіше використовувались F-шкала Т. Адорно, шкала правого авторитаризму (RWA) Б. Альтемеєра, опитувальник Дж. Даккіта «Віра в небезпечний світ», шкали схильності до ієрархічного контролю Ненсі Кокрен, шкали вимірювання авторитарності Детлефа Естерайха та інші [10; 11].

В Україні на основі F-шкали, запропонованої Т. Адорно у їх відомому з М. Горкгаймером дослідженні «Авторитарна особистість», у 1992 – 2006 роках Інститут соціології НАНУ провів моніторингове дослідження авторитарності особистості «Українське суспільство» (обсяг вибіркової сукупності – 1800 респондентів). Загальнонаціональне опитування було також проведено Фондом «Демократичні ініціативи» та фірмою «Юкрейніан соціолоджі сервіс» у співпраці з Freedom House за фінансової підтримки USAID [12].

Результати показали високий рівень орієнтації населення на сильних керівників, а не на закони, що стало відображенням аномічного стану суспільства і держави, де закони або просто не виконувались, або інтерпретувались політиками на їхню користь. За результатами дослідження, аномія корелює з авторитаризмом. Тобто високий рівень аномійної напруги у суспільстві може бути одним із чинників поширення авторитарних тенденцій.

Результати моніторингу Інституту соціології «Українське суспільство» вказують на тенденцію до зменшення рівня аномії впродовж 1999–2005 років. Частка респондентів, що мають високий рівень аномії, зменшилася з 79,5% у 1999-ому до 62,9% у 2005 році. Водночас частка респондентів зі середнім рівнем аномії зросла з 18,7% у 1999-ому р. до 30,1% у 2005 році, а кількість респондентів, що мають низький рівень аномії, – з 1,8% до 7,1% [12].

Слід зазначити, що прихильники різних політичних сил в Україні мало різнилися за параметрами, які належать до критеріїв авторитаризму. Приміром, дещо більшою виявилась частка прихильників авторитарної влади серед тих, хто поділяє соціалістичну, соціал-демократичну та націоналістичну ідеології, найменше – серед тих,

хто не підтримує жодну з політичних сил і не розбирається в політичних течіях.

Авторитарні установки корелюють також з негативним ставленням до демократії, тому оцінка демократії може розглядатися як індикатор авторитарності. Сумарний індекс авторитаризму (розраховується від 0 до 14 балів) виявився найбільшим серед представників таких соціально-професійних груп: керівників (заступників керівників) підприємств, установ, сільгоспдприємств (9,04), фермерів (9,33), тих, хто не працює і не має джерел доходу (9,2), зареєстрованих безробітних (9,25), працівників сільського господарства (9,04). Найменший рівень авторитаризму виявили працівники правоохоронних органів (8,00) та підприємці (7,47) [12].

Найавторитарнішими виявились мешканці м. Києва (9,12), на відміну від жителів сіл, сумарний індекс авторитаризму яких становив 8,39. Сумарний індекс авторитаризму чоловіків склав 8,85, жінок – 8,55. Водночас у жінок дещо вищий індекс аномії. Вікові відмінності за індексом авторитаризму: у молоді до 30 років – 8,74, респондентів середнього віку – 8,53; осіб віком понад 55 років – 8,9 [12].

Авторитарний синдром у структурі особистості є результируючою рівня освіченості, ступеня забезпеченості, психологічного благополуччя, ситуаційних чинників (у кризові періоди суспільного розвитку частка авторитарних особистостей зростає) і, звісно, моделі виховання та соціалізації. За авторитарною моделлю фіксуються акцентуації упокорення і конвенціоналізму, розвиваються ірраціональні тенденції сприйняття та інтерпретації соціального світу – міфологічні, стереотипні, переповнені фобіями соціальні уявлення.

Неавторитарна модель первинної соціалізації, заснована на використанні стратегій дозволу, довіри, поваги до дитини, продукує спокійне і раціональне сприйняття влади, полегшує інтеріоризацію демократичної системи цінностей. У межах такої моделі влада і лідери інтерпретуються як функції політики, а не її головні творці. Респонденти вважали авторитарність стійкою особистісною характеристикою, породженою незадоволенням потреб індивіда, внутрішнім конфліктом. Також варто відзначити, що питання шкали є орієнтованими на виявлення схильності до підтримки ідеології фашизму, а відтак, відповіді на запитання суттєво залежать від панівної ідеології в країні.

Якщо аналізувати наведені дані, то з приводу часової динаміки установок людей на початку 90-х років ХХ ст. виникає думка, що навряд чи можливо аби за такий короткий час могла відбутися зміна стійких рис особистості. Найімовірніше, дослідження зафіксували зміни на рівні поверхневих переконань: коли в кінці 80-х з демократією

пов'язувалися грандіозні позитивні очікування, респонденти давали «антиавторитарні» відповіді; коли на початку 90-х стало очевидно, що ці очікування не виправдалися, на поверхневому когнітивному рівні змінився і характер вірувань або ж проявилися дещо глибші та стійкіші установки.

Назагал результати досліджень спонукають задуматися, як диференціювати стійкі авторитарні характерологічні риси від авторитарних способів сприйняття і поведінки, що виникають у зв'язку з поточною актуальною особистісною або соціальною ситуацією. З огляду на це можна знову згадати дослідження Дж. Даккіта. За аналогією з особистісною та ситуативною тривожністю, вочевидь, варто розрізняти особистісну (тобто стійку констеляцію характерологічних рис) і ситуативну авторитарність.

Висновки. Отож, підсумовуючи, слід констатувати, що проблема авторитарності особистості в українських психологічних розвідках розглянута ще надто мало. Тому вважаємо доречним продовження вивчення цієї особистісної характеристики в різних соціальних страхах, а також проведення кроскультурних досліджень.

З огляду на зазначене, першочерговим завданням стає теоретичне переосмислення концепту авторитарної особистості, визначення її ключових характеристик для подальшого застосування під час діагностики суспільства. Доцільно сконструювати емпіричні методики для кількісного виміру тоталітарної предиспозиції за аналогією з методиками, що вимірюють авторитарність особистості. Крім того, на наш погляд, концепції авторитарної і тоталітарної особистості потребують подальшого вільного теоретизування, уточнення попередніх феноменологічних концепцій.

---

1. Райх В. Психология масс и фашизм. (Wilhelm Reich. The mass psychology of fascism. A Condor Book Souvenir Press (Educational) & Academic LTD. Massenpsychologie des Faschismus). Серия: Philosophy. Изд-во «АСТ», 2004. 544 с.

2. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. с нем. Э. Телятниковой. М.: Изд-во «АСТ», 2004. 635 с.

3. Адорно Т. Исследование авторитарной личности. М.: Астрель, 2012. С. 249–319.

4. Altemeyer B. The Authoritarian Specter. Cambridge: Harvard University Press., 1996. 384 p.

5. Rokeach M. The open and closed mind: investigations into the nature of belief systems and personality systems. New York: Basic Books, 1960. 447 p.

6. Duckitt J., Fisher K. The impact of social threat on worldview and ideological attitudes. *Political Psychology*. Vol. 24. № 1. 2003. P. 201–202.

7. Ray J. Do authoritarians hold authoritarian attitudes. *Human relations*. 1976. № 4. P. 307–325.

8. Cochran N. Measuring preferences for hierarchical control: an attitude scale for contemporary times. *Psychological Reports*. 1975. № 36. P. 695–705.

9. Oesterreich D. Flight into security: A new approach and measure of the authoritarian personality. *Political Psychology*. 2005. Vol. 26. № 2. P. 275–297.

10. Гулевич О. А., Аникеев О. А., Безменова И. К. Социальные верования: адаптация методик Дж. Даккита. *Психология: журнал Высшей школы экономики*. 2014. Т. 11. № 2. С. 68–89.

11. Денисова Д. М. Шкала F как инструмент исследования авторитарного потенциала личности. *Труды СПИИРАН*. 2012. Вып. 2 (21). С. 228–237.

12. Аналіз суспільно-політичних установок громадян України за шкалою авторитарності. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/Juni/1.htm>

Gumenyuk L. Y. Authoritarian and totalitarian personality (psychological concepts)

The problem of an authoritarian and totalitarian personality was actively discussed in the middle and second half of the 20th century in an attempt to understand the reasons for the coming to power of the totalitarian Nazi regime in Germany. In spite of the fact that the phenomena of authoritarianism and totalitarianism were studied in detail in the 20th century, this topic has not lost its relevance since the beginning of the 21st century was marked by a new turn of opposition to liberal and anti-democratic ideologies.

The article presents the results of studies of authoritarian personality, conducted in foreign and domestic psychology. The basic concepts of a totalitarian and authoritarian personality are analyzed. The idea that totalitarian societies produce a special type of personality, which subsequently contributes to the reproduction of the totalitarian type of social structure, is argued. The data on test material for conducting empirical researches to determine the level of authoritarianism of a person is generalized. A secondary comparative analysis of the results of modern scientific researches on the level of authoritarianism of the individual in the Ukrainian society was conducted. The main factors influencing the level of authoritarianism of the individual are singled out.

It is proved that the problem of authoritarian personality in Ukrainian psychological studies is still poorly understood. There is a need to study this personal characteristic in different social strata, as well as in conducting cross-cultural research; in the differentiation of persistent authoritarian character traits in contrast to the authoritarian ways of perception and behavior that arise in connection with the current actual personal or social situation.

Key words: authoritarianism, authoritarian personality, totalitarian personality, conformism, subordination.

Стаття надійшла 31 травня 2018 р.